

OSMANLI ORDUSUNA SÜNNİ BİR KARAKTER KAZANDIRMAK İÇİN KULLANILAN BİR ESER: BİRGİVÎ RİSÂLESİ

A TREATISE EMPLOYED TO IMPART A SUNNİ CHARACTER TO THE
OTTOMAN ARMY: THE BİRGİVÎ RİSÂLESİ

YUNUS İNCE*

Sorumlu Yazar

Öz

Birgivi Mehmed Efendi'nin Birgivi Risâlesi ya da Vasiyetnâme olarak bilinen eseri Türkçe sade bir dille yazılmış İslâm Dininin iman, ibadet, ahlak anlayışını temel düzeyde herkesin anlayabileceği bir üslupla anlatan bir eserdir. Eser 1563 yılında yazılmış, Osmanlı Devleti'nde 1726 yılında Mütferrika Matbaasının kurulmasından 77 yıl sonra 1803 yılında devlet matbaasında basılmıştır. Bu çalışmada Osmanlı devlet matbaasında basılan ilk dini kitap olarak niçin bu eserin seçildiği sorusuna yanıt aramaktadır. Bu soruya makalenin verdiği cevap şudur: Eserin Türkçe, sade anlaşılır bir dille yazılması, dini konuları temel düzeyde herkesin anlayabileceği bir üslupla anlatması ve yeni kurulacak ordu mensuplarına temel düzeyde Sünni İslâm'ı anlatan bir kitap okutulmak istenmesi bu eserin seçilmesinin başlıca nedenleridir. Ayrıca bu eser yazıldıktan sonra meydana gelen bazı hadiseler de bu eserin basım için seçilmesine etki etmiştir. Osmanlı Devleti askeri alanda başarısızlıklar yaşayınca, bu alanda Batı tarzında yeni bir askeri sistem kurma ihtiyacı hissetmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın savaş meydanlarında aldığı yenilgiler neticesinde, Batı tarzında yeni bir ordu kurmak gerekmiştir. Reayanın nazarında Yeniçeri Ocağı ile Bektaşî tarikatı arasında bir özdeşlik kuruluşundan, yeni kurulacak ordunun eski gelenekten farklı bir inanç zemini üzerine bina edilmesi kararlaştırılmıştır. Girişilen tüm modernleşme çabalarına rağmen gelenekten de kopulmadığı mesajını vermek için Birgivi Risalesi devlet matbaasında basılmış ve ordu mensuplarına okutulmuştur. Birgivi Risâlesi, matbaada basılmazdan önce reaya tarafından beğenilen ve okunan bir kitap iken basıldıktan sonra ordu mensupları dışında, kadınlar, çocuklar, medrese öğrencileri ve esnaf mensupları gibi geniş bir okur kitlesine ulaşmıştır. Bu kitap Osmanlı reayası tarafından çok sevilmiş, şiirleştirilmiş, şerhleri yapılmış, kendisinden sonra Mızraklı İlmihal benzeri başka kitapların yazılmasına vesile olmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Yeniçeri Ocağı, Bektaşilik, Birgivi Risâlesi, İlmihal.*

Abstract

The work of Birgivi Mehmed Efendi, known as the Birgivi Risâlesi or Vasiyetnâme, is a text written in Turkish in a clear and simple language, presenting the Islamic religion's conception of faith, worship, and morality in a manner that could be understood at a basic level by a broad audience. The treatise was composed in 1563 and was printed at the state press in 1803, seventy-seven years after the establishment of the Mütferrika Press in 1726. This study seeks to answer the question of why this particular work was chosen as the first religious

Araştırma Makalesi / Künye: İNCE, Yunus. "Osmanlı Ordusuna Sünni Bir Karakter Kazandırmak İçin Kullanılan Bir Eser: Birgivi Risâlesi". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 117 (Mart 2026), s. 517-530.

* Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: yunusince@yandex.com, ORCID: 0000-0002-7942-7407.

book to be printed by the Ottoman state press. The article proposes the following explanation: the fact that the work was written in Turkish in a simple and comprehensible style, that it conveyed religious matters at a basic level accessible to everyone, and that there was a desire to provide the members of the newly organized army with a text introducing them to Sunni Islam at a foundational level were among the principal reasons for its selection. Furthermore, several events that occurred after the composition of the treatise also influenced its selection for printing. Following its military failures, the Ottoman Empire felt the necessity to establish a new Western-style military system. In light of the defeats suffered by the Janissary Corps on the battlefield, it became essential to found a new army on Western military principles. Since the subjects strongly associated the Janissary Corps with the Bektashi order, it was decided that the newly founded army should be built upon a religious foundation distinct from the old tradition. To also convey the message that, despite all modernization efforts, the state had not entirely broken with tradition, the *Birgîvî Risâlesi* was printed at the state press and assigned for reading to the army's personnel. Before its printing, the *Birgîvî Risâlesi* was already a popular work among the subjects; however, once printed, it reached a much broader readership beyond military circles, including women, children, madrasa students, and craftsmen. This book became highly cherished among the Ottoman subjects, was versified, received commentaries, and inspired the writing of subsequent works similar to the *Mızraklı İlmihal*.

Keywords: *Ottoman Empire, Janissary Corps, Bektashism, Birgîvî Treatise, Religious guidebook.*

Giriş

Osmanlı modernleşmesi üzerine yapılan çalışmalar genellikle askerî ya da siyasî gelişmeler merkezinde ele alınmaktadır. Oysa her dönüşüm süreci, yalnızca görünen siyasî ya da askerî reformlardan ibaret değildir; bu süreçleri şekillendiren ya da onlara yön veren düşünsel, kültürel ve epistemolojik etkenler de bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı modernleşme döneminde devlet matbaasında basılan ilk dinî eser olan *Birgîvî Risalesi* ya da diğer adıyla *Birgîvî Vasiyetnamesinin*, ne zaman ve hangi saiklerle kaleme alındığı, hangi gerekçelerle matbaada basıldığı ve söz konusu eserin Osmanlı modernleşme sürecine nasıl bir katkı sunduğu sorularına yanıt aramaktadır.

Birgîvî Mehmed Efendi'nin Risale veya Vasiyetname dışında kalan eserlerinin modernleşme açısından değerlendirilmesi bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Burada özellikle, devlet matbaasında yayımlanmak üzere seçilen ilk dinî kitap olarak neden *Birgîvî Risalesi'nin* tercih edildiği sorusuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Eserin basımına dair sınırlı sayıda çalışma mevcut olmakla birlikte (Birinci, 1988, 58–59; Birinci, 1996, 13–14), meseleyi bu yönüyle ele alan kapsamlı bir araştırmaya henüz rastlanmamaktadır. Çalışma, soru-cevap formunda bir metin inşası yöntemiyle ilerleyecek; tarihsel kronoloji gözetilmekle birlikte asıl olarak konunun analitik bir bağlamda tartışılması hedeflenecektir. *Birgîvî Risalesi*, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde kaleme alınmış, reaya arasında çokça okunan önemli bir eserdir. *Müteferrika Matbaasında* dinî içerikli eserlerin basılmaması yönünde bir temayül olduğuna yönelik bir kanaat bulunmaktadır. Böylesi bir kanaate rağmen *Birgîvî Risâlesi*, III. Selim döneminde devlet matbaasında basılmış ve özellikle ordu mensupları ile reayanın önemli bir kesimi arasında geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır.

Eserin müellifi *Birgîvî Mehmed Efendi*, Kanûnî döneminde Şeyhülislam Ebussuud Efendi başta olmak üzere dönemin önde gelen ulema mensuplarıyla özellikle para vakıfları meselesinde zıt görüşler nedeniyle polemik içerisine girmiştir. Bu nedenle dönemin önde gelen ulema mensuplarına karşı eleştirel bir tutum sergilemiştir. *Birgîvî*

Mehmed Efendi'nin tavrı devletin bazı uygulamalarının dinin temel kurallarına uymadığına dair kanaatinden kaynaklanmaktadır. Birgivî Mehmed Efendi'nin bu muhalif tavrına rağmen, yaşadığı dönemde de reaya nazarında önemli bir teveccühe sahip olduğu ve kendi devrinde de çok okunan bir müellif olduğu görülmektedir. Buna rağmen Birgivî Risalesi'nin devlet matbaasında basılması eserin okur kitlesinin genişlemesini daha büyük bir toplumsal kesime ulaşmasını sağlamıştır.

Birgivî Risalesi'nin devlet matbaasında basılmasını mümkün kılan sebepler birkaç başlık altında değerlendirilebilir. Öncelikle, modernleşme döneminde bireysel eğitime odaklanan anlayıştan kitle eğitimi hedefleyen bir yaklaşıma geçilmiştir. Tamda bu dönemde reayanın teveccühüne nail olmuş çokça okunan bir kitabın basılması vasıtasıyla modernleşme dönemi öncesinde okunan bir kitabın basılması vasıtasıyla daha geniş kitlelerin toplu eğitimi hedeflenmiştir. Eserin sade ve anlaşılır dili, Türkçe olarak kaleme alınmış olması ve buyurgan olmaktan uzak, nasihatname tarzında kaleme alınmış olması bu eserin seçilmesinde etkili olan başlıca saiklerdir.

1. Birgivî Mehmed Efendi ve Risâlesi

Gerçek adı Takıyyüddin Mehmed olan Birgivî Mehmed Efendi'nin, 1573 yılında elli beş yaşında vefat ettiği dikkate alındığında, 1518 yılında Balıkesir'de dünyaya geldiği anlaşılmaktadır (d. 1518–ö. 1573). Balıkesirli olmasına rağmen, Birgili Atâullah Efendi tarafından Birgi'de inşa ettirilen medreseye müderris olarak atanmış; hayatının büyük bir kısmını burada geçirmesi sebebiyle “Birgivi” nisbesiyle tanınmıştır. Temel dinî bilgiler, Arapça, Kur'an-ı Kerim ve mantık gibi alanlardaki ilk eğitimi babasından aldıktan sonra, farklı müderrislerden ders görmüş ve müderris unvanı kazanmıştır. Kısa bir mülazemet döneminin ardından Edirne Kismet-i Askerî (askerî kassam) görevinde bulunmuş, sonrasında ise Birgi'deki medreseye müderris olarak tayin edilmiştir (Nev'îzâde Atayî, 2017, 531–534; Kâtip Çelebi, 2008, 89–91). Birgivî Mehmed Efendi, hayatı boyunca camilerde vaazlar vermiş, toplumu dinin asıl kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e uygun bir yaşam sürmeye davet etmiştir. Dinî hayatı bidatlerden arındırma çabasıyla tanınan Birgivî, kabirler üzerine türbe yapılması, kabir ziyaretlerinde aşırılığa kaçılması, türbelerde mum yakılması, Kur'an'ın ücret karşılığı okunması, kadılar arasında rüşvetin yaygınlaşması ve devlet görevlerinin para karşılığı verilmesi gibi uygulamalara karşı tavizsiz bir tutum sergilemiştir. Bu yönüyle Osmanlı düşünce tarihinde dinde tasfiyeciliğin (püritanizmin) öncüsü olarak kabul edilir. Birgivî Mehmed Efendi, yaşadığı dönemde önemli bir tartışma konusu olan para vakıfları meselesinde de belirgin bir duruş sergilemiştir. İbn Kemal, Ebussuud Efendi, Sofyalı Bâlî Efendi ve Çivizâde Mehmed Muhyiddin Efendi gibi dönemin önde gelen âlimlerinin de yer aldığı bu tartışmada, nakit paranın vakfedilmesi yoluyla kurulan para vakıflarının caiz olmadığını savunmuştur (Lekesiz, 1997, 135–223). Özellikle bu konudaki katı tutumu, onun mevcut düzen karşısında bir muhalif âlim olarak algılanmasına neden olmuştur. Zira Osmanlı hukuk sisteminin şekillenmesinde büyük rol oynayan Şeyhülislâm Ebussuud Efendi, kamu menfaatinin esas olarak para vakıflarının caiz olduğuna hükmetmiş ve Birgivî'yi “*ihtilâl-i i'tikâdâtâ bâ'is olacak sözler*” söylememesi yönünde uyarmıştır (Peçevî İbrahim Efendi, 1288, 467). Görüldüğü üzere Birgivî, dönemin en nüfuzlu dinî otoritelerinden biri tarafından, inanç alanında sarsıcı bir söylem üretmekle eleştirilmiştir. Osmanlı Devleti, para vakıfları konusundaki bu tartışmada kısa süreli bir tereddüt yaşamış; nihayetinde tercihinin Ebussuud Efendi'nin görüşünden yana kullanmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman, 1545 yılında para vakıflarını yasaklamış; ancak ulemanın ve halkın talepleri üzerine 1548'de kararını değiştirerek para vakıflarını

serbest bıraktığını ilan etmiştir (Gel, 2010, 185–192). Buna rağmen Birgivî Mehmed Efendi hem şeyhülislamın uyarılarına hem de padişahın zıt yöndeki hükmüne aldırmaksızın, inandığı doğruları savunmaktan geri durmamıştır. Birgivî Mehmed Efendi, Vasiyetnâme adlı eserinde zahirde oğullarına, hakikatte ise tüm Müslümanlara hitaben, geçim kaygısıyla hakikati söylemekten kaçınmamaları gerektiğini öğütler. Talâk Sûresi 2–3. ayetleriyle bu düşüncesini temellendirir: “*Kim Allah’tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder. Ve ona beklediği yerden rızık verir. Kim Allah’a güvenirse O, ona yeter.*” (Talâk 2–3; Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, 557). Birgivî Mehmed Efendi bu husustaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder:

“Ve dahî ebnâma vasiyyetüm oldur ki danışmend olup medreseye varmayalar, kadî ‘asker kapusına mülâzemet itmeyeler ve kadî ve beg kapusına ihtiyarlar ile varmayalar Allah ta’âlâyâ tevekkül ideler, ilm-i nâfi‘ tahsiline ve neşrine ve ‘amel-i salih ve takvaya meşgul olalar, helâlden sük olınandan kaçmayalar, kimseden mâl ve ni‘met mansıb taleb itmeyeler” (Mehmed Birgivî, 2006, 85).

Her ne kadar bu ifadede oğullarına seslendiğini belirtse de Vasiyetnâme’nin giriş kısmında eserin muhatabının “*bütün Müslüman kardeşleri*” olduğunu ifade eder (Mehmed Birgivî, 2006, 58). Dolayısıyla metnin hedef kitlesi kadın-erkek tüm Müslümanlardır. Bu yönüyle Vasiyetnâme, Anadolu sahasında telif edilmiş ilk ilmiyal kitaplarından biri olarak kabul edilmektedir (Arslan, 2012, 556–558; Arpağuş, 2002, 35). Eser dönemin genel teamülünün aksine Arapça değil, Türkçe kaleme alınmıştır. Dili sade ve anlaşılır olduğundan, medrese eğitimi almamış kadınlar ve çocuklar başta olmak üzere reyanın geniş kitleleri tarafından okunmuş ve etkisi toplumsal düzeyde yayılmıştır (Kâtip Çelebi, II, 2011, 694). Birgivî Mehmed Efendi’nin en meşhur iki eserinden biri olan Birgivî Risâlesi/Vasiyetnâme, diğer eseri Tarikat-ı Muhammediyye’den daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. 1572 yılında yazılan Tarikat-ı Muhammediyye, daha kapsamlı bir eser olmasına rağmen, Arapça kaleme alınması ve hedef kitlesinin sınırlı oluşu nedeniyle daha dar bir çevrede okunmuştur. Tarikat-ı Muhammediyye’nin giriş kısmında hedef kitlesinin “ibadet eden cahiller” ve “gâfil olan âlimler” olduğu belirtilirken, Birgivî Risâlesi’nin/Vasiyetnâme’nin başında eserin tüm Müslümanlar için yazıldığı ifade edilir. Birgivî’nin eserleri, Gazzâlî’nin İslâm dünyasındaki etkisini hatırlatacak ölçüde derin bir iz bırakmıştır. Nitekim Kâtip Çelebi, Gazzâlî’nin İhyâü Ulûmî’-d-dîn adlı eseri için “Eğer İslâm’ın kitapları yok olsa, yalnız İhyâ kalsa, gidenlere ihtiyaç kalmaz” ifadesini kullanmıştır (Kâtip Çelebi, I, 2011, 71). Bu tespitten hareketle, Birgivî’nin sade bir Türkçe ile kaleme aldığı, herkesin anlayabileceği temel dinî bilgileri içeren ve samimi bir öğüt üslubunda kaleme alınmış Risâle-i Birgivî’nin/Vasiyetnâme’sinin Osmanlı toplumunda en çok okunan dinî eserlerden biri hâline gelmiş olması şaşırtıcı değildir.

Bahî, Birgivî Risâlesi veya diğer adıyla Vasiyetnâme’yi manzum bir biçime dönüştürerek eserin daha geniş bir kitle tarafından anlaşılmasını ve istifade edilmesini sağlamıştır. Bunun dışında eser, birçok âlim tarafından şerh, hâşîye ve ta’likatlarla zenginleştirilmiştir. Nitekim Şeyh Ali Sadrî el-Konevî (Şerh-i Vasiyetnâme-i Birgivî), Şumnulu İsmâil Niyâzî (Şerhi’l-Konevî alâ Vasiyyeti Birgivî), Abdurrahman b. Abdullah el-Ermenekî (Hâşîye-i Vasiyetnâme-i Birgivî), Muhammed b. Muharrem (Nasihatü’l-Müslimîn), Mustafa b. Muhammed el-Haneffî (Zübdetü’l-Hakâik), Kadızâde İslâmbülî Ahmed b. Muhammed Emîn (Cevhere-i Behiyye-i Ahmeddiyye fî Şerhi’l-Vasiyyeti’l-Muhammediyye), Teşrifatîzâde Ebû Bekir b. Muhammed (Gülşen-i Esrâr), Saçaklızâde Mehmed Efendi el-Mar’aşî (Risâle fî Şerhi Kavli’l-Birgivî) ve Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin (Risâle fî Tecdîdî’l-İmân ve Risâle-i Ta’likıyye alâ Kavli’l-Birgivî) gibi müellifler, eseri çeşitli yönleriyle açıklamış ve

yorumlamışlardır. Yalnızca bu durum bile, Birgivî Vasiyetnâmesi'nin ne denli geniş bir okuyucu kitlesine ulaştığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Arslan, 2012, 556–558). Nitekim günümüzde Gazzâlî'nin eserleriyle Birgivî'nin Anadolu coğrafyasındaki kütüphanelerde muhafaza edilen yazma nüshaları karşılaştırıldığında, Birgivî Mehmed Efendi lehine belirgin bir fark olduğu görülmektedir (Tezcan, 2022, 44, 47). Bu veri, onun eserlerinin reaya nezdindeki yaygınlığına ve ilmî otoritesine işaret eder. Anadolu'da kaleme alınan ilk ilmiyal örneklerinden biri kabul edilen Birgivî Risâlesi ya da Birgivî Vasiyetnâmesi üzerine yapılan bu değerlendirmeden sonra, “ilmiyal nedir?” Sorusuna açıklık getirmek gerekir. “İlmiyal” kelimesi, “ilim” ve “hâl” sözcüklerinin birleşiminden oluşmuş bileşik bir kavramdır. Bu bağlamda ilmiyal, bir Müslümanın hayatı boyunca bilmesi ve yaşantısına tatbik etmesi gereken dinî bilgilerin bütününe ifade eder. İlmiyal kitaplarında yer alan temel bilgiler, Cibrîl Hadisi olarak bilinen rivayete dayanır. Bu hadiste Hz. Cebrail, insan suretinde Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek dinin temel esaslarına dair sorular yöneltilmiş; bu sorular aracılığıyla hem Hz. Peygamber'in yanında bulunan sahabelerin hem de sonraki nesillerin dinin özüne dair bilgi edinmesini sağlamıştır. Hz. Cebrail'in yönelttiği sorular, iman, İslâm ve ihsan —başka bir deyişle inanç, ibadet ve ahlâk— esaslarına odaklanır. Bu sebeple ilmiyal kitapları, söz konusu üç temel ilke üzerine inşa edilmiş didaktik metinlerdir (Memduhoğlu, 2023, 24). Burada dikkat edilmesi gereken husus, Hz. Cebrail'in bu soruları sorma amacının öğrenmekten ziyade öğretmek olduğudur. Böylelikle ilmiyal, Hz. Peygamber'in bu sorulara verdiği cevaplar üzerinden şekillenen bir dinî bilgi aktarım biçimi hâline gelmiştir. Dolayısıyla ilmiyaller, sadece bireysel bir öğrenme aracı değil, aynı zamanda toplumsal bir öğretme ve rehberlik metni işlevi de görmektedir.

“Sözlükte davranış bilgisi, durum bilgisi anlamlarına gelen ilmihâl, gündelik hayata dair dinî bilgiler manzûmesidir. İlim ve hâl kelimelerinden oluşan bu terim, her Müslümanın öğrenmesi ve yapması gereken itikad, ibadet ve ahlâka dair temel bilgileri içerir. Terim olarak ilmihâl'in birçok tanımı yapılmış olmasına rağmen tamamı aşağı yukarı aynı anlamı ifade etmektedir. Örneğin; İnanç, ibadet, muamelat, ahlak konuları, yer yer büyük peygamberler; ayrıca Resul-i Ekrem'in hayatına dair özlü bilgilerdir. Bir Müslümanın bilmesi gereken temel inanç ilkelerini, temizlik, namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetleri ve evlilik-boşanma hükümlerine dair bilgileri ihtiva eden ilimdir. Kişinin kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı nasıl davranacağını belirleyen ve günlük ihtiyaçları temin eden asgarî müşterek bilgiler toplamıdır şeklinde tarifler yapılmıştır.” (Memduhoğlu, 2023, 22).

İlmiyal kavramı incelendiğinde, bu terimin yalnızca bireysel ibadetlerin ifasıyla sınırlı kalmadığı; bireyin toplumsal yaşamda karşılaşabileceği siyasî, iktisadî, ticarî, askerî ve içtimâî meseleleri de kapsayan geniş bir anlam alanına sahip olduğu görülür. Zira ilmiyalın sınırlarını, insanın yeryüzündeki hayatı boyunca uymakla mükellef olduğu ilahî emir ve yasaklar belirlemektedir (Memduhoğlu, 2023, 24). Bu bağlamda Birgivî Risâlesi Osmanlı ilmî ve dinî geleneği içerisinde en çok okunan ilmiyal metinlerinden biri olma özelliğini taşır. Yazma eser kütüphanelerinde eserin çok sayıda nüshasının bulunması, onun yaygın okunurluğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Osmanlı reayasının önemli bir kesimi için dinî eğitim, evde başlamakta ve en yakın camide alınan cami dersleriyle devam etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde reayanın küçük bir kısmı eğitim ile iştigal etmekteydi. Bu nedenle insanların kitap ile ilişkisi modern zamanlara göre çok daha sınırlıydı. Okumak istenilen eser kütüphanelerden ödünç alınabilirdi. Ancak kütüphaneler daha ziyade büyük şehir merkezlerinde bulunmaktaydı ve kitabı ödünç alabilmek için güvenilir bir

kişiyi kefil göstermek ya da kitabın değeri kadar bazen de kitabın değerinin iki kadar parayı rehin olarak vermek gerekmekteydi (Erünsal, 2015, 446-470). Bu nedenle reayadan bir kişi bir kitap okumak istediğinde ya bizzatı okumak istediği kitabı istinsah etmek ya da istinsah edilmiş bir nüshayı satın almak mecburiyetinde kalabilirdi. Kitap yazımında kullanılan kâğıt ithal edildiğinden ve istinsah edecek müstensihin/hattatın emeği, cilt ücreti ve diğer maliyet kalemleri dahil edildiğinde ortaya ciddi bir yekün çıkmaktaydı. Örneğin 1587 yılında bir eser yazdırmanın maliyetine dair yapılmış bir çalışmanın tespitine göre; en hesaplı kâğıt, en maliyetsiz cilt kullanılarak basit bir hat ile yazılacak bir Kur'an-ı Kerim'e sahip olmak isteyen vasıfsız bir işçi 3 ay 1 günlük yevmiyesini, vasıflı bir işçi ise 2 ay 11 günlük yevmiyesini, mesleğinin henüz başında olan bir müderris ise 1 ay 13 günlük yevmiyesini harcayarak bir Kur'an-ı Kerim sahibi olabilirdi (İnce, 2018, 145). Burada emek cinsinden verilen maliyetlerin daha anlaşılır olabilmesi için bir kıyaslama yapmak faydalı olabilir. Günümüzde mesleğe yeni başlamış bir öğretmenin 1,5 aylık maaşıyla bir kitap aldığı düşünülürse, bahsi geçen tarihte Kur'an-ı Kerim'e sahip olmak için sarf edilen meblağın büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir. Böylesi bir maddi yükün altına daha ziyade ulema ve ümera sınıfı mensupları girebilmektedir. Örneğin 1730 yılında yani Mütteferrika Matbaası kurulduktan dört sene sonra vefat eden, padişahın sohbet meclisinde bulunan, sadrazamın ihsanını görmüş, bir kadı da olan Şair Nedim'in 68 kitabı olduğu anlaşılmıştır (Erünsal, 2016, 302-327). Görüleceği üzere ulema zümresinden bir şahsın dahi bu kadar az sayıda kitaba sahip olabildiği bir döneme ve öncesi döneme dair eserlerin muhafaza edildiği kütüphanelerde Birgivi Mehmed Efendi'nin gerek Tarikat-ı Muhammediye gerekse Birgivi Risâlesi adlı eserlerinin çok sayıda yazma nüshasının bulunması kendisinin yaşadığı dönemde ve sonraki Osmanlı asırlarında dinî eğitim alanında bir otorite olarak görüldüğünü göstermektedir.

Osmanlı Devleti, savaş meydanlarında eskisi gibi parlak zafer alamamaya hatta ağır yenilgiler almaya başladığı bir dönemin ardından modernleşme çabası içerisine girmiştir. Bu dönemde monokratik yapıdan bürokratik devlete geçiş sürecine girmiş; askerî ve eğitim alanlarında köklü dönüşümler yaşamıştır (Tezcan, 2010). Askerî alanda alınan yenilgiler vasıtasıyla devlet acziyetini hissettiğinden, modernleşme çabaları çerçevesinde atılan ilk adımların da hedefi Batı tarzında yeni bir ordu kurulması dair olmuştur. Savaş meydanlarında alınan yenilgiler kadar, genelde Kapıkulu Ocağını özelde ise Yeniçeri Ocağını sık sık kamu düzenini tehdit eden isyanlar ile anılır olmuştur. Yeni ordunun Batı tarzında kurulacak olması, geleneksel olarak eğitim alan ve talim yapan Osmanlılar için çok ciddi bir değişimdi. Bu karar doğrultusunda yeni ordu kurulurken, geleneksel askerî eğitimin, talim anlayışının, silahların, hatta kıyafetin değiştirilmesi gerekmekteydi. Tüm bu değiştirilmesi gereken şeyler arasında şüphesiz dinî eğitim de vardı. Osmanlı medrese sisteminde ve eğitim geleneğinde hâkim olan anlayışta tekrar, ezber ve metin istinsahı önemli bir yer tutmaktaydı. Geleneksel sistemde öğrenci, metni yazarak çoğaltır (istinsah eder), gerekli gördüğü yerlere açıklayıcı notlar ekler, kimi bölümleri özetler veya ayırlantırırdı. Bu yöntem, öğrencinin metinle derin bir ilişki kurmasını sağlar, “bir kez yazmak, defalarca okumaya” denk bir öğrenme pratiği oluştururdu. Ardından metin, müderrisin rehberliğinde bir kez daha gözden geçirilirdi (Kara, 2002, 13-106). Ancak modern bir ordu kurulurken aynı anda çok kalabalık bir topluluğun eğitilmesi gerektiğinde tekrar, ezber ve metin istinsahına dayalı öğretim modelinin yetersiz kalması kaçınılmazdı. Dolayısıyla matbaa ve matbu eser artık bir tercih değil, bir zorunluluk haline gelmişti. Nitekim Francis Bacon'un 1620'li yıllarda barut ve pusula ile birlikte “dünyayı değiştiren en etkili üç icat” olarak nitelediği matbaa,

bilgi üretimi ve yayılımı açısından yeni bir çağın habercisiydi (Bacon, 1901; 1620). Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar tarafından kurulan ilk matbaanın banisi olan İbrahim Müteferrika, matbaanın faydalarını anlattığı eserinde, matbaa aracılığıyla dinî bilginin daha kolay yayılabileceğini belirtmiş; ancak basılacak kitaplar arasında fıkıh, kelâm ve hadis gibi dinî ilimleri değil, lügat, tarih, tıp, fen, felsefe, astronomi, coğrafya ve yol bilgisi gibi alanları öncelikli görmüştür (İbrahim Müteferrika, 2024, 114, 122–123). Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar tarafından kurulan bir matbaada basılan ilk kitaplar arasında dinî eserin olmadığı görülür. Birgivî Risâlesi, 1803 yılında III. Selim döneminde Üsküdar Matbaası'nda, Vankulu Lügati, Küçük Tezkireci Muhib Efendi'nin babasının kaleme aldığı ve Yeni Atlas gibi birkaç kitapla birlikte yayımlanmıştır. Söz konusu kitapların basım giderleri III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan tarafından karşılanmıştır (Câbi Ömer Efendi, II, 2000, 90). Birgivî Risâlesi'nin yaklaşık olarak 1563 yılında kaleme alınmıştır (Arslan, 2012, 556–558). Müteferrika Matbaası'nın 1726 yılında kurulduğu göz önüne alındığında, Birgivî Risâlesi'nin matbaanın kurulmasından yaklaşık 77 yıl sonra basıldığı ifade edilebilir. Tam bu noktada şu sorulmalıdır: Osmanlı Devleti'nin devlet matbaasında dinî kitap basılması hususunda Birgivî Mehmed Efendi'nin eserinin seçiminde etkili olan faktörler nelerdir? Bu durum, yalnızca bir metnin basılıp çoğaltılmasından ibaret değildir. Aksine, Osmanlı modernleşmesi sürecinde dinî bilginin yeniden kamusallaşması, halkın erişebileceği bir formda yeniden dolaşıma girmesi anlamına gelir. Dolayısıyla Birgivî Risâlesi, hem ilmihal geleneğinin halk katmanlarında yeniden canlanmasına aracılık etmiş hem de Osmanlı modernleşmesinin dinî-kültürel boyutunda sembolik bir dönüm noktası olmuştur.

Mensuplarının miktarı yüzbinli sayılarla ifade edilebilen ordu mensuplarına toplu olarak bilgi aktarmak üzere tasarlanan ve zihni bir dönüşümü de hedefleyen yeni bir eğitim modeli tasarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Geniş bir kitleye aynı anda aynı eğitim araçlarını sunan böylece kitle eğitiminin temel ilkelerinden olan erişilebilirlik, fırsat eşitliği, standardizasyon, ortak bir müfredat, ortak öğretim materyali gibi temel ilkelerinin karşılanabilmesi için matbaanın kullanımı bir mecburiyet haline gelmiştir. Müteferrika Matbaasının kurulmasının ardından Osmanlı Devleti kitle eğitiminin temel ilkelerinin temini sağlayacak bir araca sahip olmuştur.

2. Osmanlı Neferine Sünnî Bir Aidiyet Kazandırmak ve Bireyleri Bir Ordu Haline Getirmek İçin Kullanılan Bir Eser

Yeniçeri Ocağı, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, yaklaşık olarak 1363 yıllarında teşkil edilmiştir. Teşrifat ve teşkilat literatüründe bu durum, “*Bunlar kadîm ocaktır devlet evvelinde vaz olunmuştur*” ifadesiyle belirtilir (İpşirli, 1994, 23). Yeniçeri Ocağı'nın Bektaşilik ile ilişkisine dair bilgiler sınırlı olmakla birlikte, Ocak Kanunnâmesi'nde bu bağa işaret eden kısa bir kayıt yer alır. Buna göre, Yeniçeri kıyafetinin belirlenmesi süreci Bektaşî ve Mevlevî geleneklerinden gelen iki şahsiyetin katkısıyla gerçekleşmiştir: “*Bektâş Paşa ve Hacı Bektâş evlâdından Tîmurtaş Dede ve Hazret-i Mevlânâ evlâdından Emîr Şâh Efendi ma'rifetiyle yeniçeri kisvetin icâd idüp giyürdiler*” (Kavânî-i Yeniçeriyân, 2011, 11b, 35a–36a). Bu ifade, Yeniçeri kimliğinin yalnızca askerî değil, aynı zamanda tasavvufî ve kültürel bir boyut taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla, Ocağın kaldırılması süreci yalnızca askerî bir ıslahat değil; Osmanlı toplumunun dinî, kurumsal ve sembolik hafızasında da derin bir kırılma yaratmıştır.

“Ve vüzerâ ve ümerâ kullarına Emir Timurtaş ilkasıyle kırmızı börkler giydirilmek ta Sultan Murad Han zamanına gelince ihtiyar olunmuş idi. Kisvet-i Bektaşî dedikleri anın tarihinde Hacı Bektaş-ı Velî işaretleriyle vuku’bulmuş idi. Yeniçeri tâifesi beyrinde Hacı Bektaş-ı Velî ve Timurtaş Hazret-i Mevlana evladından Emirşah Efendi marifetiyle Yeniçeri keçesini düzüp bunlara giydirdiler. Ve keçeden bünyâd olunduğu için namına keçe dinilir ve Yeniçeri yoldaşların nîm? Hazret-i Mevlanâ’nın kisvesinden numunedir. Ve üzerinde olan bayrak Hacı Bektaş-ı Velî’nin yeninden numune edüp du’â ve senâ ile giydirdiler” (İpşirli, 1994, 25)

Yeniçeri Ocağı’nın teşekkül sürecinde, ocak mensuplarına Bektaşî kıyafeti ile Mevlevî başlığının giydirilmiş olması (İpşirli, 1994, 24–25), Osmanlı’daki din temelli toplumsal tasnif anlayışının askerî düzlemdeki yansıması olarak değerlendirilebilir. Zira erken dönem Osmanlı toplumunda reaya, “millet sistemi” çerçevesinde dinî aidiyetler doğrultusunda kategorize edilmiş; bu aidiyetler kıyafet, başlık ve semboller aracılığıyla kamusal alanda temsile kavuşturulmuştur. Bu bağlamda Bektaşîliğin, heterojen kökenli Yeniçeri kitlesi için müşterek bir kimlik inşa aracı olarak tercih edildiği söylenebilir. Pençik ve devşirme sistemleri üzerinden farklı etnik ve dinî arka planlardan gelen bireylerin tek bir ordu çatısı altında bütünleştirilebilmesi, kolektif bir aidiyet duygusunun inşasını zorunlu kılmıştır. Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramında (Maslow, 1943, 370–396) işaret ettiği üzere, insan varoluşu yalnızca fizyolojik gereksinimlerle değil, aynı zamanda güvenlik, aidiyet, saygı ve kendini gerçekleştirme ihtiyaçlarının tatminiyle mümkündür. Bu doğrultuda, etnik ve dinî çeşitliliğin yüksek olduğu Yeniçeri Ocağı’nda ortak bir aidiyet duygusunun yaratılabilmesi için, ritüelleri kesin, doktriner ve metin merkezli olan Kadîrlilik veya Nakşibendilik gibi tarikatlardan ziyade; esnek yapılı, sözlü geleneğe yaslanan ve senkretik bir karakter arz eden Bektaşîlik uygun bir zemin olarak görülmüştür (İnce, 2009, 219–237). Modern araştırmalar ise Yeniçeriler ile Bektaşîlik arasındaki organik bağın ocağın kuruluşunda değil, müteakip dönemlerde şekillendiğini ortaya koymuştur (Beydilli, 2013, 453). Ancak zamanla bu ilişki kurumsal bir kimlik kazanmış; ocağa “Tâife-i Bektaşiyân”, yeniçeri ağalarına ise “Ağa-i Bektaşiyân” denilmiştir (İnce, 2009, 219–237).

Kuruluşundan itibaren Osmanlı ordusunun temel unsurlarından biri olan Yeniçeri Ocağı, devletin yükselme döneminde askeri ve idarî yapının bel kemiğini oluşturmuştur. Ancak Kanûnî Sultan Süleyman devrinden Ocağın kaldırıldığı 19. yüzyıl başlarına kadar geçen süreçte, devletin idari, askerî ve ilmî kurumlarında köklü değişimler meydana gelmiştir. Lale Devri’nden itibaren Osmanlı yöneticileri, devletin askerî ve idarî yapısında gözlenen çözümleri durdurmak amacıyla Batı tarzında örgütlenmiş, modern silahlarla donatılmış yeni bir ordu kurma arayışına girmiştir. III. Selim döneminde bu yenileşme hareketi sistematik bir nitelik kazanmış ve yapılacak kapsamlı reformlara “Nizâm-ı Cedîd” adı verilmiştir. Böylece padişah, “Kanun-ı Kadîm”in artık değişmesi gerektiğini ve yeni bir usulün benimsenmesinin zarureti bizzat ilan etmiştir. Bu tarihî kırılma noktasında, Kanun-ı Kadîm’in bir ürün olarak kabul edilebilecek Yeniçeri Ocağı’nın karşısına Nizâm-ı Cedîd Ordusu çıkarılmıştır. III. Selim döneminde kurulan Nizâm-ı Cedîd ordusu, Yeniçeri Ocağı’ndan farklı bir meşruiyet zemini inşa etmek üzere aidiyetini Mevlevîlik üzerinden tanımlamıştır (Gölpınarlı, 2006, 170-171). Mevlevîliğin Bektaşîliğe nazaran daha ortodoks bir karakter arz etmesi bu tercihte etkili olmuş olabilir. Ayrıca Nizâm-ı Cedîd askerlerine, “‘avâma lâzım olacak mikdâr mesâ’il-i dinîyye tefhimî” gerekçesiyle Birgivî Risâlesi’nin okutulmasına karar verilmiştir (Nizâm-ı Cedîd Kanunları 1791–1800, 2012, 120). Nizâm-ı Cedîd’in kuruluş yılı olan 1797’den sadece altı yıl sonra,

1803'te Birgivi Mehmed Efendi'nin Vasiyetnâme adlı eserinin Üsküdar Matbaası'nda basılmıştır. Bu durum eserin Nizâm Cedîd Ordusunun eğitiminde temel bir kitap/ eğitim materyali olarak görüldüğünü kanıtlamaktadır.

Nitekim Levent Çiftliği Kanunnamesinde *“neferâtı merkûme evkât-ı hamseyi cemâ'atle edâ eylemeleri ve Birgivi risâlesi ve 'avâma lâzım olacak mîkdâr mesâ'il-i dinîyye tefhimi zımnında muvazzaf imâmlar ta'yîni lâzımeden olmağla”* ifadesiyle bu hususa işaret edilmiştir (Nizâm-ı Cedîd Kanunları 1791-1800, 2012, 120). Nizâm-ı Cedîd Kanunnâmesinde şu şekilde ifade edilir: *“beş vakti cema'âtle kıyâm ve Birgivi Risâlesi'nden ta'âllüm-i 'akâid-i dinîyye lâzıme-i guzât-ı İslâm olmağla her bölüğe birer imam yevmiye seksan akçe hizmet-i merkûme için bekâm”* (Kethüda Said Efendi Tarihi, 1999, 69). Aynı kanunnameye atıf yapan diğer tarihi kaynaklarda ise şu şekilde geçer; *“Beş vakti cemâ'atle kıyâm ve Birgivi Risâlesi'nden ta'lîm-i 'akâid-i dinîyye, lâzıme-i guzât-ı İslâm olmağla, her bir bölüğe bir İmâm, yevmiye seksan akça ile hıdmet-i merkûme için bekâm”* (Ahmed Asım Efendi, I, 2015, 229) *“neferâtı merkûme evkât-ı hamseyi cemâ'atle edâ eylemeleri ve Birgivi Risâlesi ve 'avâma lâzım olacak mîkdâr mesâ'il-i dinîyye tefhimi zımnında kezâlik her bölüğe birer imâm ta'yîn”* edildiği ifade edilmiştir (Ahmed Cevdet Paşa, VI, 2024, 394). Nizâm-ı Cedîd ordusu lavedildikten sonra, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı da ortadan kaldırılınca Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (Hz. Muhammed'in Zafer Kazanmış Askerleri) adlı yeni bir ordu kurulmuştur. Bu ordunun kanunnamesindeki ifadelerden Birgivi Risâlesinin bu ordu mensuplarına da bir ders kitabı olarak okutulduğu anlaşılır: *“neferât-ı merkûme evkât-ı hamseyi cemâ'at ile edâ ve beher safın kışlalarına birer mektep inşâsıyla günde birer nevbet Kur'ân-ı 'azim'ü's-şân ve avâma lâzım olacak mîktâr mesâ'il-i dinîyye ve ilm-i hâllerini ve ba'dehû Birgivi Risâlesi'ni tal'im ü tefhîm zımnında İstanbul Kadısı Efendi ma'rîfetiyle bi'l-imtîhân ve bi'l-intihâb zikr olunan beher safa birer münşif imam nasb ü tahrîr olunarak”* (BOA. HAT. 1418/57990, 4 Ağustos 1826, Keleş, 2006, 231). Nizâm-ı Cedîd Ordusunun Kanunnamesinde Birgivi Risâlesi ile ilgili ifadeler ile Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kanunnamesinde bulunan Birgivi Risâlesine dair ifadelerin büyük oranda benzerlik gösterdiği görülür. Bu durum devir, padişah, ordu ismi değişse de devlet politikasının değişmediğinin bir göstergesidir. Zira devlette devamlılık esastır. Tüm kanunnamelerde ordu mensuplarına dini eğitim verilmesine dair iki hususun altının çizildiği görülür: 1-Askerlerin beş vakit cemaatle namaz kılmaları istenmektedir. 2-Temel düzeyde dinî bilgi edinmeleri için Birgivi Risâlesi'nin tüm neferler tarafından okunması istenmektedir (Nizâm-ı Cedîd Kanunları 1791–1800, 2012, 120; Kethüda Sâid Efendi Tarihi, 1999, 69; Ahmed Âsım Efendi, I, 2015, 229; Ahmed Cevdet Paşa, VI, 2024, 394; BOA. HAT. 1418/57990, 4 Ağustos 1826; Keleş, 2006, 231). Batı tarzında kurulan ordunun adı ister Nizâm-ı Cedîd isterse Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye olsun Osmanlı neferine disiplin, ortak aidiyet, senkronize hareket gibi kabiliyetler kazandırılması hususunda İslâm'ın Sünnî yorumundan istifade edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla da her bir nefere temel seviyede dini eğitim verirken ihtiyaç duyulacak bilgileri Türkçe, sade/anlaşılır bir üslupla anlatan, buyurgan olmaktan çok öğüt verir tarzda kaleme alınmış, bir eser olan Birgivi Risâlesi ders kitabı seçildi. Yine kolektif aidiyeti temin için cemaatle namaz kılınmasını temin için imamlar görevlendirilmiştir. Fatih Yeşil, Nizâm-ı Cedîd ordusunun eğitiminde Sünnî İslâmın bir araç olarak kullanılması hususunda şu tespitlerde bulunur:

“Kadim savaşıclardan farklı olarak Nizâm-ı Cedîd kışlalarında talim eden nefer namzetleri cüzi irade erbabının (kumandanlarının) terbiyesiyle küllî iradenin (askerlik mesleği) seyr-i sülûkuna rabt olarak profesyonelleşiyordu. Modern tâlim aracılığıyla Nizâm-ı Cedîd kışlalarında inşa edilmeye çalışılan

sosyal gerçekliğin doğal sonucu olan bu mistisizm, en açık şekilde Ocak-ı Bektaşîyân'da tezahür eden tasavvufî motiflerle örtülü inanç yapısının karşı kutbunda durmaktaydı. Zira tasavvufî inancın mutlaklığının aksine, kışla mistisizmi, tıpkı emir komuta zinciri ya da bürokratik örgütsel yapı gibi, fark üzerinden şekillenmektedir. Nefer namzedlerinin doğrunun ve yanlışın, iyinin ve kötünün ne olduğunu kendilerine gösterecek, girdikleri yolda onları terbiye edecek komutanlara/üstadlara ihtiyaç duymaları aslında dahil oldukları yeni sosyal gerçekliğin doğasıyla alakalıydı. Ortodoks İslâmî inanç ise neferlerin bu ihtiyacını karşılamaya dönük bir enstürman olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla savaşçıları coşturan Bektaşî babalarının yerine, Nizâm-ı Cedîd kışlalarına teslim olan neferlere, kurulu düzene ve iktidara/halifeye boyun eğmeyi öğretmek ve haftanın belirli günlerinde “Birgivî risâlesi ve avâma lâzım olacak mikdâr mesâ’il-i diniyye tefhimi zımmında muvazzaf imâmlar ta’yîn” edilmesi, cedîd ordunun meşruiyetinden çok daha öte bir anlama sahipti. Öyle ki, III. Selim devri siyasî ideologlarından bazıları İslâmiyeti bilmeyen askerlerin muharebe meydanında emirlere itaat etmeyen edebsizlere dönüşmesinden açıkça şikâyet etmekteydi. Nefer namzedlerinin İslâmî ortodoksiye eklenirken daha mutî olabileceklerini öngören bu perspektif, tâlimin bir parçası olarak sevabın ve günahın öğretildiği kışlalarda vakit namazlarının cemaatle birlikte kılınmasını da icbâr ediyordu. Üstten gelen emirleri birer nasımışçasına içselleştirilmesi gereken neferlerin terbiyesinde birer enstrümana dönüşen vakit namazlarının, insanlara zaman ve mekân disiplinizasyonu kazandırılan modern kurumlarla, örneğin okul, hapishâne (penitentiary), fabrika ve benzeri, karşılaşmamış namzedlerin kışlaya ve tâlime intibaklarını kolaylaştırdığı ve günde en az beş kere uğruna savaştıkları ulvî amacı hatırlattığı düşünülebilir. Ne de olsa “asker-i İslâm gazaya teveccüh eyledğinde dünyalık celbini derûnlarından ihrâc ve [sadece] din-i mübin gayreti için” savaşmalıydı. Padişahın/halifenin temsil ettiği Ortodoks İslâmî ideallerin, vakit namazları ve vaazlar aracılığıyla tezkiye-i nefsin ve feragatin öğretilmesinde kullanılmasının yanı sıra, cemaatle kılınan vakit namazlarının, tâlim sürecinde çok daha pratik bir işleve sahip oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim kareografisi belli olan namazların cemaatle kılınmasının, neferler arasındaki senkronik uyumu güçlendireceği düşünülmüyordu. Bu bağlamda neferlerden tıpkı “cema’atle namazda ka’im olunduğu” gibi savaş alanlarında da “kava’id-i hendesiyye üzere gereği gibi saflar bağlayarak zabıtların tenbih ve işâretlerine ita’at etme”leri bekleniyordu. Dinî bir vecibenin araçsallaştırılması tâlim sürecinde, imam yerini komutana, cemaat ise yerini askeri birliğe bırakırken, Avrupalı gözlemcilere başıbozuk savaşçıları olarak görünen kadim Osmanlı ordu mensupları muallim birer mehmetçik, mehmetçiklerden müteşekkil ordu da peygamber ocağı olarak yeniden yapılandırılıyordu”. (Yeşil, 2011, 41-42).

Fatih Yeşil’in oldukça isabetli olarak yaptığı tespitlerinde de belirtildiği üzere Osmanlı Devleti Birgivî Mehmed Efendi’nin Risâle-i Birgivî adlı eserini Osmanlı neferinde ortak bir aidiyet inşa etmek ve ortak bir dini bilgi birikimi temin etmek için kullanmıştır. Ayrıca bu eser vasıtasıyla her bir nefer asgarî seviyede dinî bilgi birikime sahip olan ve cemaatle namaz kılmak başta olmak üzere ibadetlerini topluca yapan bireyler olmaktan çıkıp bir ordu haline getirilmiştir. Burada ortak dinî aidiyet ve senkronize/birlikte yapılan ibadetler vasıtasıyla bir ordu inşa edilmeye çalışılmıştır.

Türk modernleşmesinin askeri alanda başladığı bu alandan da diğer devlet kurumlarına ve topluma yayıldığı kabul edilir. Birgivî Risâlesi de askeri eğitimde bir araç olarak basılmış olmakla birlikte kısa süre içerisinde, risâlenin etkisi kışlaların dışına taşmıştır. Bu konuyla ilgili bir çalışmanın bulgularına göre; bu dönemde Birgivî Risâlesinin askeri amaçla matbaada basılıp daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşması neticesinde ilmiyel tarzında eserlerin sayısı artmaya başlamış, bu tarz eserler de Osmanlı tebaası tarafından daha fazla okunmaya başlamıştır (Tezcan, 2022, 71).

Risale bu aşamadan sonra Osmanlı tebaasının farklı kesimlerine mensup geniş kitlelerce okunmuş ve devlet matbaalarında defalarca neşredilmiştir (BOA. İ.DH. 4/159; 66/3288; BOA. C.MF. 182/9253; BOA. HAT. 492/24110). Basılan nüshaların bir kısmı rüşdiye mekteplerinde öğrencilere okutulmak üzere ayrılmış (BOA. A. {AMD. 5/91, lef 1; BOA. A. {AMD. 121/4, lef 1), bazı baskılar ise esnaf sınıfı için hazırlanmıştır (BOA. C.MF. 182/9253, lef 1; BOA. İ.DH. 102/5130, lef 1). Zamanla eserin çok okunması ve farklı kitaplardan yapılan ilaveler nedeniyle bazı matbu nüshalar içinde “münasebetsiz tabirler” bulunduğu gerekçesiyle toplatılmıştır (BOA. MF. MKT. 113/18; BOA. MF. MKT. 666/52, lef 4). Toplatılan nüshalarda zararlı görülen bölümler yakılarak imha edilmiş, ardından eserin temizlenmiş hâliyle yeniden basılmasına izin verilmiştir. Aynı uygulama, Birgivi Risâlesi’ne yazılan şerhler için de geçerli olmuştur (BOA. MF. MKT. 147/108).

Sonuç

Birgivi Risâlesi ya da diğer adıyla Birgivi Vasiyetnâmesi, Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecinde dinî düşüncenin yeniden işlevselleştirilmesi bağlamında özel bir konuma sahiptir. Söz konusu eser, Batı tarzı askerî yapılanmaların teşekkülü sürecinde, bireysel terbiyeye dayalı geleneksel eğitim anlayışının yerini, kitlelerin dinî ve ahlâkî formasyonunu hedefleyen yeni bir devlet pedagojisinin almasıyla birlikte, bu dönüşümün ideolojik zeminini destekleyen ilk dinî metin olarak değerlendirilebilir.

Türkçe’nin açık, sade ve halkın anlayabileceği bir biçimde kullanıldığı Risâle, İslâm dininin iman ve ibadet esaslarını özlü biçimde ele almakta; teferruata yer vermeksizin doğrudan öğretici ve yönlendirici bir dil kullanmaktadır. Müellifin, “kadın erkek tüm Müslümanlar”ı muhatap alan kapsayıcı hitabı ve dinin müdafaasında tavizsiz, hatta yer yer polemikçi bir tutum sergilemesi, eserin hem geniş halk kesimlerine nüfuz etmesini hem de dönemin siyasî ve dinî atmosferinde güçlü bir sembolik anlam kazanmasını sağlamıştır. Bu yönleriyle eser, Osmanlı matbaasında basılan ilk dinî kitap olma özelliğini taşımakta ve aynı zamanda sonraki yüzyıllarda teşekkül edecek ilmihal geleneğinin kurucu metinlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Birgivi Risâlesi’nin matbaada basılarak özellikle yeni ordu mensuplarına okutulması, Osmanlı modernleşmesinin yalnızca teknik ve askerî alanlarda değil, aynı zamanda ahlâkî ve manevî boyutlarda da kökleriyle irtibatını sürdürme çabasının göstergesidir. Bu durum, Batılı tarzda teşkilatlanma yönünde atılan adımların, dinî temellere dayalı bir ideolojik meşruiyetle desteklenmesi gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Yeniçeri Ocağı’nın ilgasının ardından kurulan yeni ordunun Batı tarzı bir organizasyona sahip olmasına karşın, “Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediyye” (Hz. Muhammed’in Muzaffer Askerleri) gibi geleneksel ve dinî çağrışımlı bir isimle anılması, bu meşruiyet arayışının açık bir tezahürüdür.

Bu çerçevede, Levent Çiftliği, Nizâm-ı Cedîd ve Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediyye Kânûnnâmelerinde Birgivi Risâlesi’ne doğrudan yapılan atıflar da anlamlıdır. Zira söz konusu kanunnâmelerde askerî eğitimle ilgili olarak talim, silah kullanımı ve teknik formasyon gibi alanlarda hangi eserlerin okutulacağı belirtilmemişken, yalnızca Birgivi Risâlesi’nin ismen zikredilmesi, eserin sembolik önemini açıkça ortaya koymaktadır. Birgivi Risâlesi, Osmanlı Devleti’nin modern bir ordu kurma çabalarında, grup aidiyetin temini, disiplinin sağlanması, neferlerden bir ordu inşası (sebeup asabiyyesi) gibi hususlarda Sünni İslam’dan istifade etmek için kullanılmış bir eserdir.

Extended Abstract

Birgivi Mehmed Effendi advocated purificationism in religion in the 16th century and was a prominent scholar whose ideas were respected in subsequent periods. He was recognized as a staunch advocate of purificationism in religion, particularly due to his intellectual debates with the then-Sheikh al-Islam Ebussuud Effendi and leading scholars of the time regarding cash foundations. This movement, known as Puritanism, continued to gain adherents after his death. While Birgivi Mehmed Effendi published numerous works, his work known as Birgivi Treatise or Birgivi Testament was read by all segments of the population, particularly by those with relatively lesser education. Tarikat-i Muhammediye, another work by him, was primarily read by scholars who were relatively more educated than the general population. Thanks to these two series, Birgivi Mehmed Effendi reached a wider readership in Anatolia than even Ghazali, whose work, “İhya’u Ulum’id-Din” (The Revival of Religious Sciences), earned him a well-deserved reputation in the Islamic world. The style of his work, Birgivi Treatise or Birgivi Testament, in particular, was widely commented on, annotated, and translated into verse in later centuries due to the segment of society it appealed to. This work even influenced the writing of the Mizrakli Ilmihal (Mizrakli’s Catechism), which remains a reference source for basic religious knowledge even in today’s Turkey. This work was also used to distinguish the Janissary Corps from the Nizam-i Cedid Army, when the Ottoman Empire attempted to abandon its traditional order known as the Kanun-ı Kadim (Ancient Law) and establish a new army under a new order known as the Nizam-i Cedid (New Order). This division was based on the accusation of “atheism” directed to the Janissary Corps due to the rebellions they had instigated, which violated the principle that “religion and state are twin brothers.” After the establishment of the Nizam-i Cedid Army, the need arose for a printed Turkish book providing basic religious information to a large community. The decision was made to print the Birgivi Risalesi (Treatise), or Birgivi Vasiyetnamesi (Birgivi Testament). This was intended to erase the legacy of the Janissary Corps and the Bektashism that had fostered their shared sense of belonging. During that period, Bektashism was negatively associated with the Janissary Corps and held a heterodox belief system. By having the members of the newly established army read the works of an author who had demonstrated an uncompromising commitment to purifying religion from heresies and superstitions throughout his life, the state declared that the new army was being provided with a more accurate and better education without breaking away from tradition. During this period, the state abandoned the classical educational approach and adopted the concept of educating the masses rather than educating individuals. Therefore, although the Birgivi Treatise or Birgivi Testament was primarily published to provide basic religious instruction to military personnel, it soon became widely read by all subjects, both men and women.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Belgeleri)

Bâb-ı Âsâfi, Âmedi Kalemî Belgeleri: (BOA. A.}AMD.) 121/4, lef 1, (10 Ca 1264/14 Nisan 1848), 5/91, lef 1, 13 safer 1264/20 Ocak 1848).

Muallim Cevdet Tasnifi Maarif Belgeleri: (BOA. C.MF.) 182/9253, lef 1 (23 Receb 1258/30 Ağustos 1842), 182/9253, lef 1 (23 Receb 1258/30 Ağustos 1842).

Hattı Hümayun Tasnifi: (BOA. HAT.) 492/24110 (29. Zilhicce 1250).

İrade-i Hümayun Tasnifi Dahiliye Kalemî Belgeleri: (BOA. İ.DH.) 102/5130, lef 1 (22. Rebiülahir 1261/30 Nisan 1845), 4/159, (29. 08. 1255/7 Kasım 1839), 66/3288, 18 Eylül 1842).

İrade-i Hümayun Tasnifi Meclis-i Umumi Belgeleri (BOA. İE. İML.) 125/11838, (28 Şaban 1123/11 Ekim 1711).

Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (BOA. MF. MKT.) 113/18, 11 Ekim 1889). 147/108, (21 Muharrem 1310/15 Ağustos 1892), 666/52, lef 4, (23 Eylül 1318/6 Ekim 1902).

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ahmed Asım Efendi. Âsım Efendi Tarihi [Osmanlı Tarihi 1218-1224/1804-1809] [İnceleme-Metin]. haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2015.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Târih-i Cevdet*. VI. haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024.
- Anonim. *Kâvân-i Yeniçeriyân*. haz. Tayfun Toroser. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Arpağuş, Hatice K. “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22 (2002): 25-56.
- Arslan, Ahmet Turan. “Vasiyetnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42. İstanbul, (2012): 556-558.
- Bacon, Francis. *Novum Organum*. ed. Joseph Dewey. Newyork: P. F. Collier and Son, 1901.
- Beydilli, Kemal. “Yeniçeri.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43. (2013): 450-462.
- Birinci, Ali. “Bir Köy adlı risâle”. *Tarih ve Toplum*. 57 (1988): 58-59.
- Birinci, Ali. “Birgivi Risâlesi: İlk Dinî Kitab Niçin ve Nasıl Basıldı?”. *Türk Yurdu Dergisi*. 112 (1996):13-14.
- Câbî Ömer Efendi. *Câbî Tarihi, (Târih-i Sultân-ı Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*. haz. Mehmet Ali Beyhan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Erünsal, İsmail E. “Şair Nedim’in Muhallefâtı”, *Edebiyat Tarihi Yazıları, Arşiv Kayıtları, Yazma Eserler, Kayıp Metinler, Dergâh Yayınları, İstanbul, (2016): 302-327.*
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- Gel, Mehmet, “Kanunî’nin Para Vakfı Yasağını Kaldıran 1548 Tarihli “Hükm-i Şerifi”nin Yeni Bir Nüshası”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*. IV/7. (2010): 185-192.
- İbrahim Müteferrika. *Vesîletü’l-Tıbbâ’a: Matbaacılığa Vesilelik Teşkil Eden Gereklikler*. haz. Murat Candemir, İstanbul: Atı Yayınları, 2024.
- İmam Birgivi. *Birgivi’nin “Vasiyetnâme” Adlı Eseri Üzerine Bir Gramer, Metin ve İndeks Çalışması*. haz. Songül Tanboğa. Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi, 2006.
- İnce, Yunus. “Tarihin Tahrifi ya da Yeniden İnşasına Örnek Bir Vaka: Yeniçeri Ocağının Kaldırılması”, *On İkinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I, Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu (20-22 Mayıs 2009) İstanbul*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları (2009): 219-237.
- İnce, Yunus. “Matbaa Öncesi Osmanlı Toplumunda Kitaba Sahip Olmak ya da Olamamak Bir Maliyet Hesabı Denemesi Önerisi”, *Historystudies International Journal of History*.10/7 (2018): 139-161.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavân-i Osmânî ve Râbıta-ı Âsîâne”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi. 14 (1994): 9-35.
- Kara, İsmail. İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)*. I, II. çev. Rüşü Balcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Kâtip Çelebi. *Mizânü’l-Hakk fî İhtiyârî’l-Ehakk/En Doğruyu Seçmek İçin Hak Terazisi/En Doğru Olan Tercih Konusunda Hak Ölçü*. haz. Orhan Şaik Gökyay-Süleyman Uludağ, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2008.
- Keleş, Hamza. “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kânûnnâmesi”. *Kastamonu Eğitim Dergisi*. XIV/1. (2006): 227-240.
- Kethüda Said Efendi. *Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirilmesi*. haz. Ahmet Özcan. Yüksek Lisans Tezi: Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi, 1999.

- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli.* haz. Hayrettin Karaman vd., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Lekesiz, M. Hulusî. *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Taşfiyeci (Pürütanist) Bir Eleştirisi: Birgivî Mehmed Efendi ve Fikirleri.* Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi 1997.
- Maslow, Abraham Harold. "A Theory of Human Motivation". *Psychological Review.* 50/4. (1943): 370-396.
- Mehmed Birgivî. *Birgivî'nin Vasiyetnâme Adlı Eseri Üzerine Bir Gramer, Metin, İndeks, Çalışması.* haz. Songül Tanboğa. Yüksek Lisans Tezi, Niğde: Niğde Üniversitesi, 2006.
- Memduhoğlu, Adnan. "İlmihâl Edebiyatının Tarihi Serencâmı". *EKEV Akademi Dergisi.* 66. (2016): 21-49.
- Nev'îzâde Atayî. *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik/Nev'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli.* I, çev. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2017.
- Nizâm-ı Cedîd Kanunları 1791-1800.* haz. Yunus Koç ve Fatih Yeşil. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Peçevî İbrahim Efendi. *Tarih-i Peçevî.* I. İstanbul. 1288.
- Tezcan, Baki. "Esrarını Yitiren İslâm, ya da Erken Modern Bir Sır Yitimi: Modern İlmihalin Kadızade İzleğinde Gelişen Erken Modern Tarihi". *Tarih ve Toplum Dergisi -Yeni Yaklaşımlar,* 19, (2022): 9-74.
- Tezcan, Baki. *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in The Early Modern World,* New York: Cambridge University Press, 2010.
- Yeşil, Fatih. "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Talim ve Terbiye (1790-1807)", *Tarih Dergisi,* 52, (2011): 27-85.
- Gölpınarlı, Abdülkadir. *Melamilik ve Melamiler,* Elif Kitabevi, İstanbul, 2006.